

UOT 94

AZƏRBAYCAN-DAĞIŞTAN MÜNASİBƏTLƏRİ SOVET DÖVLƏTİNİN MİLLİ SİYASƏTİ FONUNDA

Ağca BAXŞALIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 17th July 2019; accepted: 24th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: deportasiya, federalizm, millət quruculuğu, milli sərhədlər, milli azlıqlar

Giriş

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması rəsmi şəkildə elan edildiyi zaman yalnız SSRİ tərkibinə daxil olmuş müttəfiq respublikaların dövlət müstəqilliyi dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanındı. Rusiya Federasiyası və digər müttəfiq respublikaların tərkibindəki muxtar respublika və vilayətlərin müstəqillik mücadiləsi uğursuzluqla nəticələndi. Bu uğursuzluq keçmiş SSRİ məkanını uzunmüddətli müharibə və silahlı toqquşmalar meydanına çevirdi. Öz müqəddəratını təyin etmə, milli dövlətçilik uğrunda mübarizə XX əsrin sonlarında lokal münaqişələr nəticəsində minlərlə insanın ölümünə, yaşayış məskənlərinin dağıdılmasına və ciddi siyasi böhrana səbəb oldu. SSRİ-nin dağılmasında siyasi və sosial böhran nə qədər önəmli rol oynamışdırsa, milli zəmində baş verən münaqişə və toqquşmalar da bir o qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Vaxtilə Rusiya imperiyasının çoxmillətli və çoxkonfessiyalı olmasını onun ən zəif damarı hesab edib imperiyanın sütunlarını silkələyən bolşeviklər məharətlə xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu önə çəkib bolşevizmi imperiyanın bütün xalqları üçün cəlbədicilə ideologiyaya çevirə bilmişdilər. Məhz buna görə də imperiyanın xarabalıqları üzərində yeni dövlət və yeni siyasi sistem qurmağa çalışan bolşeviklər ilk dövrdə “ədalətli milli siyasət”, “milli bərabərlik” şüarlarını irəli sürərək kiçik etnik qrupları da sosializmin mədəni quruculuğuna cəlb etməyə müyəssər olmuşdular. Sovet milli siyasətinin üç əsas amili, sovet milləti yaratmaq, yaradılmış millət üçün milli dövlət qurmaq və həmin milli dövlətin sərhədləri çərçivəsində elit qrup formalaşdırmaq, sovet hakimiyyətinə süni federalizm altında xalqları tam nəzarətdə saxlamaq üçün güclü mexanizmlər vermişdi. Bu mexanizmlər sovet imperiyası dağıldıqdan sonra belə Rusiya Federasiyasına milli münaqişələr zəminində regionda hegemonluq imkanı yaratmışdı.

Sovet milli siyasətinin acı nəticələri

SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik əldə etmiş keçmiş müttəfiq respublikaların milli məsələdə üzləşdiyi çətinliklərin sovet dövlətinin milli siyasətinin xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığını söyləmək olar. Bunlardan birincisi və ən önəmlisi sözsüz ki, inzibati-ərazi bölgüsü, yəni milli sərhədlərin yaradılması idi. Bütün tarixi boyu Qafqaz sivilizasiyalarının kəsişdiyi sərhəd zonası olub. Sasanlılarla Roma imperiyasının, Ərəblərlə Xəzər xaqanlığının, Səlcuqilərin, monqolların və Teymurilərin, Səfəvi və Osmanlıların, həmçinin yerli hökmdarların maraq dairəsinin toqquşduğu Qafqaz XIX əsrin sonunda Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilir [8; 15; 5; 18]. XIX əsrdə çar Rusiyasında “millət” məfhumu tam mənasında formalaşmadığı və təfəkkürə yad olduğu üçün, insan-

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutu
e-mail: bahshaliyeva@inbox.ru

lar kimliklərini, əsasən, dini mənsubiyyətlə müəyyənləşdirirdilər. İmperiya ərazisinin hər bucağı çoxmilli tərkibə malik olduğundan hər hansı xalqın və ya millətin üstünlük təşkil etdiyi inzibati-ərazi bölgüsü mövcud olmamış, özünəməxsus coğrafi şərait, əkin sahələrinin qıtlığı, təsərrüfat həyatı, xüsusilə köçəri maldarlıq, ticarət əlaqələri insanları tez-tez yaşayış məskənlərini dəyişməyə, qonşu ərazilərə köç etməyə, orta ərazilərdən istifadəyə məcbur etmişdi [12; 14; 6]. Qafqaz Rusiya tərəfindən hissə-hissə işğal olunduğundan bu ərazilərin inzibati-ərazi bölgüsü də mərhələ-mərhələ formalaşmışdı. İlk mərhələdə inzibati-ərazi vahidlikləri işğalçı yürüşlərə rəhbərlik etmiş rus generallarının göstərişlərinə əsasən formalaşdı. [1, 89] XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazın qərb hissəsində mərkəzi Tiflis olmaqla Gürcü-İmeretiya quberniyası, şərq hissəsində isə mərkəzi Şamaxı olan və tərkibinə Azərbaycan və Dağıstanın daxil olduğu Xəzər vilayəti yaradılmışdı. Sonradan bu ərazidə 4 quberniya, Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun cənub hissəsi Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı, şimal hissəsində isə Tiflis quberniyasının bəzi əraziləri də daxil olmaqla mərkəzi Dərbənd olan (1866-cı ildə mərkəz Temir Xan Şuraya köçürülür) Dağıstan vilayəti yaradıldı. 1870-ci ildə Ural vilayətinin Manqışlaq pristavlığı da Dağıstan vilayətinə birləşdirildi. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişinə qədər Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibində təxminən bu inzibati-ərazi bölgüsü ilə təmsil olunmuşdu. Bütövlükdə Qafqazın ərazisində 7 quberniya, 5 vilayət mövcud idi ki, bunların da ümumi ərazisi 1905-ci il göstəricisinə görə, 467.777 km² təşkil edirdi. Bu ərazidə müxtəlif dil və dinə məxsus 10 milyondan çox əhali yaşayırdı [10, 54, 211-213]. Rusiya imperiyasını parçalayan 1917-ci ilin iki inqilabından sonra Qafqazda bir neçə müstəqil dövlət yarandı. 1918-1920-ci illərin siyasi böhran dövründə Dağlı Respublikasının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində Dağıstan xalqlarının geniş şəkildə təmsil olunduğu Azərbaycan-türk ordusu mühüm rol oynadı [1, 256-257].

Hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər qarşılarında dövlətin əhalisinin sosial tərkibinin dəyişdirilməsi kimi iddialı bir vəzifə qoymuşdular. Lakin imperiya dağılıdıqdan sonra başlanan milli-azadlıq hərəkatı, xalqların bir-birinə qarşı ərazi iddiaları milli münasibətlərin nə qədər gərgin və aktual olduğunu sübut etdi. Bolşeviklər sinfi məsələ ilə yanaşı milli məsələnin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini anladılar. İlk başdan bolşeviklər xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanısalər da proletariyatın milli mənsubiyyətə görə parçalanmasının və ərazi müstəqilliyinin tərəfdarı olmadıqlarını bildirirdilər. Stalin “Marksizm və milli məsələ” adlı məqaləsində milli muxtariyyətin millətçiliyi gücləndirəcəyindən ehtiyat etdiyini gizlətmirdi [13, 19-20]. Lakin tezliklə bolşeviklər anladılar ki, müxtəlif dillərdə danışan, özünəməxsus mədəniyyətə malik sovet insanlarını yeni hakimiyyətə xidmətə cəlb etmək üçün onların milli kimliyi strukturlaşdırılmalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə milli dövlət quruculuğu və milli sərhədlərin formalaşdırılması tələb olunurdu. Cənubi Qafqazda bu prosesi həyata keçirmək bəlkə o qədər də çətin deyildi. Rusiya imperiyası dağılıdıqdan sonra bu bölgədə bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarına rəğmən 3 dövlətin, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Respublikalarının elan edilməsi sovet dövründə onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə qismən yardımçı oldu. Lakin eyni şeyi Şimali Qafqaz və Dağıstan haqqında demək mümkün deyil. Tarixi-mədəni cəhətdən zəngin keçmişə malik Dağıstanın siyasi-inzibati strukturu yeni dövrdə formalaşmağa başlamışdı. Dağıstan vilayəti yaradılarkən bir zamanlar Quba xanlığının tərkib hissəsi olan Samur çayından cənubda yerləşən torpaqlar onun tərkibinə daxil edilmədi. Milli tərkibi olduqca rəngarəng olan Dağıstan vilayətinin tərkibində XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bir sıra inzibati vahidlik, Avar, Dargin, Qunib, Samur, Qazıqumıx və s. dairələr yaradıldı. Bu vilayət cənubdan müasir Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş 3 inzibati-ərazi vahidliyi, Zaqatala dairəsi, Yelizavetpol və Bakı quberniyası ilə həmsərhəd idi. 1921-ci ildə bu ərazidə Dağıstan Muxtar Sovet

Sosialist Respublikası elan olundu. Lakin həm vətəndaş müharibəsi, həm də 1930-40-cı illərin siyasi prosesləri zamanı respublikanın inzibati-ərazi quruluşunda bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər həyata keçirilərkən ərazilərin etnik tərkibi nəzərə alınmır, əsasən, köhnə çar Rusiyasının quberniya sərhədlərinə istinad edilirdi. Nəticədə həm müttəfiq, həm də muxtar respublikalar ərazisində “bölünmüş xalqlar” yaranır. Bolşevik rejimi keçmiş Rusiya imperiyasının bir qarış torpağını belə itirmədən, yəni köhnə sərhədlərdə yeni sovet imperiyası qurmağa hazırlaşdı. Bu imperiyanın federal quruluşa malik olacağı ehtimal edilirdi. Bolşeviklərin dövlət quruluşu konsepsiyası onların beynəlmiləçilik ideologiyasına uyğun gəlməsə də konkret millətə məxsus konkret sərhədləri olan respublikalar formalaşdırmaq zərurətə çevrilir. Lakin bu respublikaların sərhədləri müəyyənləşdirilərkən xarici faktorlar nəzərə alınmış, çox zaman sərhəd xətləri etnik qrupları ortadan bölərək keçmişdi. Məsələn, osetinlərin məskunlaşdığı ərazinin bir hissəsi Gürcüstan Respublikasının tərkibinə qatılmış, sonralar bu respublikanın tərkibində Cənubi Osetin Muxtar Vilayəti yaradılmışdı. Sərhədlərin bu cür çəkilməsini tədqiqatçılar müxtəlif səbəblərlə, cahillik, etnik mənsubiyyətin bolşeviklər üçün əhəmiyyətsiz olması, ərazilərin tarixən çoxmilli tərkibə malik olması və etnik mənsubiyyət üzrə bölgünün aparılmasının qeyri-mümkünlüyü, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqələrə malik zonaların yaradılması cəhdi, millətlərin iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmasının qarşısının alınması və digər səbəblərlə izah edirlər. Bu səbəblərin hansının daha önəmli olmasından asılı olmayaraq, SSRİ ərazisində həyata keçirilən milli dövlət quruculuğu xalqlar arasında dərin narazılıq və incikliyə gətirib çıxardı. Nə qədər ki SSRİ mövcud idi, bütün millətlər qüdrətli bir dövlətin vətəndaşları idilər və bu dövlətə daxil olan subyektlər arasında real sərhədlər mövcud deyildi ona görə də, bu bölgü ciddi narazılıq yaratmırdı. SSRİ dağıldıqdan, müstəqil dövlətlər yaranarkən onlar arasında dövlət sərhədləri çəkildikdən sonra bu narazılıq və inciklik ərazi iddialarına və silahlı münaqişələrə səbəb oldu. Bu narazılıqların biri də Azərbaycanın şimal-şərq və Dağıstanın cənub-şərq bölgələrində yaşayan ləzgilər oldu. Keçmiş SSRİ ərazisində mövcud olan etnik münaqişələri təhlil edərkən isveç alimi K.Svante diqqəti özünəməxsus şərait və şərtlərə malik olmasına rəğmən bütün konfliktlərin, xüsusilə də Qafqazda baş verən konfliktlərin oxşar səbəb və mənşədən, konkret ərazi üzərində siyasi nəzarət tələbindən qaynaqlandığına çəkir [19, 1-2].

Sovet dövlətində mövcud olan çoxsaylı muxtar respublika və vilayətlər əslində etnik qruplara müəyyən çərçivədə siyasi və mədəni müstəqillik verərək etnik münaqişələrin qarşısının alınması üçün vasitə rolunu oynamalı idi. Tədqiqatçılar da muxtariyyəti “etnosiyasi müharibələrə qarşı ən effektiv vasitə” hesab edirlər [20, 366]. Lakin Xruşovun rəhbərliyi dövründə SSRİ-də başlanan siyasi liberallaşma vəziyyətə fərqli təsir göstərir, ilk dəfə sovet xalqları torpaq iddialarını dilə gətirirlər. Ermənilər Dağlıq Qarabağa iddia irəli sürürlər, sürgün olunmuş xalqlar, çeçenlər, inquşlar, Məshəti türkləri, Krım tatarları torpaqlarını tələb edirlər, ləzgilər özlərinə inzibati ərazi vahidliyinin yaradılması məsələsini qaldırırlar [19, 258-259]. SSRİ dağıldıqdan sonra başlanan milli dövlət quruculuğu sübut etdi ki, sovetlərin çəkdiyi sərhədləri xalqlar ədalətsiz və əsassız hesab edirlər.

Azərbaycan və Dağıstan xalqları Sovetlər Birliyinin “Milliləşdirilmə” siyasətində

Müasir dövrdə Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə yaranan problemlərin bir qaynağı da vaxtilə sovet dövlətində yaxın millətlərin və etnik qrupların vahid mədəniyyət ətrafında birləşdirilməsi, hər bir müttəfiq respublikada elit və ya titullu millətin yaradılması (rus dilində *korenizasiya*), yəni millət quruculuğu siyasəti ilə bağlıdır. Bu proses demək olar ki, milli dövlət quruculuğunun formalaşması ilə paralel olaraq aparılmışdı. Kommunist ideologiyası tədricən millətlər arasında mövcud olan fərqləri aradan qaldı-

raraq keyfiyyətə yeni insan, “sovet adamı” yaratmağı qarşısına məqsəd qoysa da sovet dövlətinin strukturu buna uyğun deyildi. Sovet dövləti milli respublikalardan təşkil olunmuşdu, milli respublikaların əksəriyyəti isə tərkibcə çoxmillətli idi. Mərkəzin müttəfiq respublikalarda ruslaşdırma siyasəti müttəfiq respublikalarda elit millətlərin kiçik millətləri və ya milli azlıqları assimilyasiyası ilə davam edirdi. Rusiyanın qeyri-müsəlman olan udmurd, mordov, mari kimi azlıqları ruslaşdırılmadan, Gürcüstanda yaşayan minqrel və svanlar gürcüləşdirilmədən, ləzgilər də azərbaycanlılaşdırmadan şikayət edirdilər. Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər dəqiq etnik kimliyə malik olmayan azsaylı dağlı xalqları içərisində məhz milliləşdirmə (korenizasiya) millət məfhumunun inkişafına təkən verdi. Bu sahədə atılan ilk addımlar sovet xalqlarının elementar savadsızlığının ləğv edilməsi, ən kiçik etnik qrup üçün belə yazılı əlifbanın və ana dilində ibtidai təhsilin təşkil olunması ilə bağlı idi. Hər bir xalqa etnik ərazi, milli dövlət verən bolşeviklər indi də bu ərazilərdə milli məktəblər, milli elita və milli mədəniyyət mərkəzləri yaratmağa başladılar. Faktiki olaraq 1930-cu illərin ortalarına qədər davam edən bu siyasətin əsas məqsədi bolşeviklərin sinfi maraqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı idi. Sovet məktəbi, ana dilində sovet təhsili xalqlar arasında sovet ideologiyasının sürətlə yayılması, sovet hakimiyyətinin təkcə rusların deyil, bütün millətlərin hakimiyyəti olduğuna inandırılması, həm daxildə, həm də xaricdə SSRİ-nin müsbət imicinin yaradılması və qeyri-rus millətlərin sovet hakimiyyətinə neytral-loyal münasibətinin formalaşdırılması vasitəsi idi. Nəticədə 1920-ci illərin ortalarında RSFSR-də ibtidai məktəblərdə 68 müxtəlif dildə təhsil verilirdi [3, 41-42]. Respublikalarda qanunvericilik və kargüzarlıq sənədləri, dövrü mətbuat, dərsliklər milli azlıqların dilində nəşr olunurdu.

1930-cu illərin ortalarında SSRİ qismən milli siyasətdə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail oldu, əhalinin sosial tərkibində istənilən dəyişikliklər əldə edildi və sovet hakimiyyəti millət quruculuğunun növbəti, elitləşdirmə mərhələsinə qədəm qoydu. SSRİ hökuməti bu mərhələdə hər bir respublikada sayca üstünlüyə malik etnik qrupu elitləşdirməyə, elitləşdirilmiş millətin içərisindən faktiki olaraq, ruslaşdırılmış təbəqəni seçərək etnik rəngarəngliyin unifikasiyası və inteqrasiyası siyasətinə başladı. 1936-cı il Stalin konstitusiyası ilə SSRİ rəsmi olaraq müqavilələr əsasında formalaşmış federativ dövlətdən vahid federativ dövlətə çevrilir, Ümumittifaq Sovetlər qurultayı, ali qanunverici orqan, SSRİ Ali Soveti adlandırılır. Rus dili dövlət dili kimi bütün sahələrdə, dövlət idarəçiliyi, məhkəmə sistemi və orduda möhkəmlənir. Sovet xalqlarının mədəni muxtariyyətinə son qoyulur, ruslaşdırma siyasəti gücləndirilir. Ümumittifaq səviyyədə gedən ruslaşdırma müttəfiq respublikalarda elitləşdirilmiş qrup tərəfindən milliləşdirmə siyasəti kimi davam etdirilir. Bu proses ilk vaxtlar iki sahədə, əhalinin siyahıya alınması zamanı statistik hesabatlarda və millətlərin nomenklaturasının formalaşdırılmasında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Tədricən çoxmillətli respublikalar ümumittifaq siyahıya alınmasında monoetnik tərkibdə təmsil olunurlar, bir sıra kiçik etnoslar etnik kimliklərindən imtina edərək elitləşdirilmiş millətin tərkibinə qatılır. Bu proses bəzən məcburi, bəzən də könüllü həyata keçirilirdi. 1970-ci illərə doğru Azərbaycan SSR-nin etnik tərkibində kürd, ləzgi və tatların statistik sənədlərdə sayının azalması, talışların isə ümumiyyətlə yox olması müşahidə olunur. Dağıstanda avar-dargin qrupunun dominantlığı respublika rəhbərliyində narahatlıqlar doğurur. Respublikaların rəhbər orqanları müstəqil hesab etmədikləri etnik qrupların hüquq və maraqlarına etinasızlıq nümayiş etdirirlər. Sovet dövrünün son mərhələsində Azərbaycanda elit millət sayılan azərbaycanlılar respublika əhalisinin 80%-dən çoxunu təşkil edirdi, bu əhalinin 97.7%-i isə Azərbaycan dilini ana dili hesab edirdi [2, 38]. Dağıstan MSSR-da isə qeyd edilən dövrdə 14 etnik qrup elit millət hesab edilirdi. Rəsmi sənədlərdə bu millətlərin adları əlifba sırası ilə deyil kəmiyyət göstəricisinə əsasən qeyd olunurdu və ilk beşliyə avarlar, darginlər, kumiklər, ləzgilər, lak və ruslar daxil edilirdi. Azərbaycanlılar 7-ci yerdə idilər. Ləzgilərin sa-

yının azlığı bir sıra səbəblərlə izah olunurdu. Bunlara 1920-50-ci illərdə SSRİ-də millət quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər daxildir. 1920-ci illərdə bir sıra azsaylı etnoslar (tabasaranlılar, rutullar, saxurlar və s.) ləzgi kimi qeydə alınmışdılar, lakin 1959-cu il siyahıyaalınmasında bu qrupların bəzisi müstəqil etnik status əldə etdilər. Arçinlilər əvvəllərdə olduğu kimi ləzgilərə deyil, avar millətinə aid edildilər. Tarixi-etnoqrafik cəhətdən XX əsrin əvvəllərinə qədər şimal və cənub qruplarına bölünən avarların bir hissəsi (cənubi avarlar) Azərbaycanın Car və Balakən bölgəsində, digər hissəsi (şimali avarlar) isə Dağıstanın qərbində məskunlaşmışdılar. 1920-ci ilə qədər müstəqil etnos kimi qeydə alınan 14 kiçik xalq 1930-cu illərin sonlarından avar qrupuna aid edildilər [4, 105-117]. Tədqiqatçılar düşünürlər ki, Dağıstanda bu proseslər Dağıstan etnik kimliyinin formalaşdırılması və bir sıra iri millətlərin yaradılması siyasəti ilə bağlı idi [11, 98]. Sovet dövlətinin millət yaratmaq sahəsində həyata keçirdiyi siyasət 1980-ci illərin sonlarında başlanan liberallaşmanın təsiri altında regional millətçilik və etnomədəni özünəməxsusluğunun baş qaldırmasına səbəb oldu. Sovet dövlətində etnik kimliyin siyasi rəhbərlik tərəfindən nizamlanması ciddi etirazlar və narazılıqlara gətirib çıxardı, xalqların uzaq keçmişə yeni baxışı formalaşdı. Siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə etnik kimlik və milli identifikasiya məsələsi ön plana keçdi. Sovet hakimiyyəti xırda millətləri, etnik qrupları böyük etnoslara tabe etməkdə, xalqları bölməkdə, milli diskriminasiya və azsaylı xalqların elit millətlər tərəfindən assimilyasiyasına yardımında günahlandırıldı.

Müasir dövrümüzdə keçmiş SSRİ ərazisində milli zəmində baş verən problemlərin bir qismi sovet hakimiyyətinin 1920-40-cı illərdə həyata keçirdiyi köçürmə (deportasiya) siyasəti ilə bağlıdır. Sovet dövründə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdən kütləvi köçürülməsi olmamışdır, lakin Dağıstanda bu proses bir neçə mərhələ keçmiş, Dağıstan xalqlarının ictimai-siyasi və iqtisadi həyat tərzinə ciddi təsir göstərərək tarixi yaddaşlarda dərin iz buraxmışdı. 1920-ci illərin əvvəllərində dağlıq zonada yaşayan xalqların sosialist quruculuğuna cəlb edilməsi üçün düzən ərazilərə köçürülməsinə başlanılır. Bu məqsədlə 1920-ci illərin sonuna qədər 2795 ailə düzən ərazilərə köçürülmüş, 26 yeni yaşayış məntəqəsi salınmışdır [7]. 1920-ci illərin ikinci yarısında mülkədar və vəqf torpaqlarının müsadirəsi, yoxsul və aztorpaqlı kəndlilərə paylanması haqqında SSRİ Xalq Komissarlığının qərarı da əhalinin bir qisminin dağlıq ərazilərdən düzənlərə köçürülməsi üçün şərait yaratdı. 1930-cu illərdə bu proses Dağıstan və Çeçen-İnquş Muxtar Respublikalarından qolçomaq təsərrüfatlarının Qırğızıstana köçürülməsi ilə davam etdirilmişdi. Dağıstan ərazisində kütləvi köçürülmə isə İkinci Dünya Müharibəsi dövründə 13 milləti əhatə edən 3 milyondan çox əhalinin Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisinə sürgünü olmuşdu. 1944-cü ildə Çeçen-İnquş MSSR-nin ləğvi ilə əlaqədar boş qalmış bir neçə yaşayış məntəqəsi Dağıstanın tərkibinə qatıldı, avarlar, laklar, darginlər və kumıklar zorla öz kəndlərindən boşaldılmış çeçen və inquş torpaqlarına köçürüldü. Dağıstan ərazisində bir çox kəndlər və Sumadin rayonu boşaldıldı. 1957-ci ildə Çeçen-İnquş MSSR-nin bərpası və Dağıstan MSSR tərkibinə qatılmış ərazilərin geri qaytarılması haqqında qərardan sonra isə vəziyyət daha faciəli şəkil aldı. Geri qayıdan 55 mindən çox etnik dağıstanlının yalnız bir qismi dədə-baba yurdunda məskunlaşa bildi, qalanlar isə Dağıstanın müxtəlif rayonlarına səpələndilər [9, 42-47].

Nəticə

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanla Dağıstan arasında münasibətlərə bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərmişdi. Lakin bu amillərin içərisində sovet dövləti milli siyasətinin mənfi aspektləri xüsusilə önəmli əhəmiyyət kəsb edir. 1924-cü ildə millətlərin məsələləri üzrə xalq komissarı Stalin tərəfindən inşa etdirilən bolşevik sayaqı “federalizm” mərkəzi hakimiyyəti gücləndirərək yerli hakimiyyət orqanlarını səlahiyyətlərini minimuma endirdi. Muxtariyyət əldə etmiş inzibati-ərazi vahidlərinin real

siyasi hakimiyyətə malik olmadıqları, səlahiyyətlərinin sosial və mədəni sahə ilə məhdudlaşdığı sirr deyildi. Bu federalizm xalqlar, xüsusilə də Stalinin geridə qalmış və sovet hakimiyyətinə ən az loyallıq hesab etdiyi Qafqaz xalqları arasında ədalətsiz sərhədlər çəkərək onlar arasında narazılıqları artırdı. Bu federalizm tarixən münaqişədə olan və bir-birlərinə etibar etməyən xalqları bir muxtar respublika və ya vilayətdə birləşdirərək onlar arasında yaşayan rüslərə rəhbər mövqə təmin etdi. XX əsrin sonlarında keçmiş SSRİ xalqlarının üzləşdiyi problemlərin əksəriyyəti bilavasitə sovet dövləti tərəfindən yaradılsa da onların bir qisminin tarixi köklərə malik olması danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева С. Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX-начало XX века). Баку: ИПО Турхан, 2017, 456 с.
2. Болдырев В.А. Итоги переписи населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 года. М., Финансы и статистика, 1990, 49 с.
3. Бурмистрова Т.Ю. Зерна и плевелы: национальная политика в СССР (1917-1994 гг.). СПб., 1993, 349 с.
4. Ибрагимов М.-Р.А. Этническая демография Дагестана: Аварцы и андо-цезские народы во второй половине XIX-в начале XXI в. Вестник Института ИАЭ, 2012, №3. с.205-107.
5. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. Москва: Наука, 1988, 554 с.
6. Ихилов М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР 1967, часть I, 623 с.
7. Курбанов М. Репрессии против народов Дагестана: проблемы реабилитации. Central Asia and Caucasus. 2002, 6 (24) (https://ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-06/19.kurrus.shtml 15.01.2020)
8. Народы Кавказа. Москва: Академия Наук СССР, 1960-1962, с.1-2.
9. Рамазанова Д. Итоги процесса переселений чеченцев-акинцев и «этнических дагестанцев», связанных с реабилитацией репрессированных народов и восстановлением Чечено-Ингушской АССР (вторая половина 1950-годов-начало 1960-х годов. Общество, Философия, История, Культура. 2018, 5 (49), с.42-47.
10. Рихтер Д. Административное деление России //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1899. т. 54. 343 с.
11. Тишков В.А., Кисриев Э.Ф. Множественны идентичности между теорией и практикой (пример Дагестана). Этнографическое обозрение, 2007, №5, с. 93-124.
12. Сборник сведений о Кавказе. Под ред. Н.Зейдлица. с.9, Тифлис: Канцелярия Главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1885, 446 с.
13. Сталин И. Марксизм и национальный вопрос. М.: Партийное издательство, 1937, 195 с.
14. Шихсаидова Р.С. Из истории дагестано-азербайджанских торгово-экономических отношений в XVII веке. Взаимоотношения Дагестана с народами Кавказа. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР, 1977, 747 с.
15. Baddley J.F. The Russian conquest of the Caucasus. Routledge, 2011, 604 p.
16. King Ch. The ghost of freedom: a history of the Caucasus. Oxford: Oxford University press, 2008, 290 p.
17. Leeuw Ch. Storm over the Caucasus: in the wake of the independence. Palgrave Macmillan, 1998, 212 p.
18. Mostashari F. On the religious frontier. Tsarist Russian and Islam in the Caucasus. Bloomsbury Academic, 2006, 224 p.
19. Svante E. Cornell. Small nationas and great powers. A Study of ethnopolitical conflict in the Caucasus. Routledge Curzons, 2000, 262 p.

20. Ted Robert Gurr, 'Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System', in *International Studies Quarterly*, no. 3, 1994, 377 p.

Summary

Aghja Bakhshaliyeva

Azerbaijani-Dagestani Relations Through Soviet National Policy

Some nations and nationalities incorporated into the Soviet Empire failed to create their own states after dissolution of the USSR. Collapse of the Soviet Union led to the ethnic confrontation and inter ethnic clashes at the end of the XX century. This article claims that nearly all ethnic conflicts in the post soviet societies has the similar roots and are products of the Soviet national policy. Bolshevik party and soviet government skillfully using slogans on nations' self-determination rights could get political support of Empire's ethnic minorities that were fighting for their national autonomy at the early 20th century. Though the Bolshevik leaders officially backed the idea of federalism, this soviet style of federalism was everything but representing the right of self-determination and real federalism. The Bolshevik party's main goal, correction of the social structure of the state population, didn't take into consideration multicultural traditions of the different communities. But ethnic clashes and territorial claims that were spreading all over the territory of the former Empire after two revolutions forced new political leaders to revise their national policy. Two directions of this policy, creation of nation and building of nation state, were crucial for Soviet nationalities as neither structure of ethnic range nor national state borders coincided with their historical notions. This article examines the link between soviet national legacy, especially nation and national state building policy of the Soviet Union and nowadays national tensions, inter-ethnic relations in the Caucasus. The main sources of the research is primary and secondary sources' information.

Key words: deportation, federalism, nation building, national borders, national minorities

Резюме

Агджа Бахшалиева

Азербайджано-дагестанские отношения через призму советской национальной политики

После развала Советского Союза не все народы, входившие в состав этой империи добились успеха в создании своего национального государства. Распад СССР сопровождался национальным противостоянием и открытыми вооруженным конфликтами. Во многом такая ситуация сложилась благодаря особенностям советской национальной политики. Большевики умело используя лозунг право народов на самоопределение смогли получить поддержку почти всех народов Российской империи. Поставив перед собой задачу конструирования социального состава советского народа большевики тем не менее не смогли полностью игнорировать национальный вопрос. С целью решения этого вопроса Коммунистическая партия предложила идею создания наций и национальных государств. Но предложенная структура этнической номенклатуры и границы национальных государств не отвечали ожиданиям и историческим требованиям народов. Далекие от идеи федерализма большевики начертали границы пятнадцати союзных республик, почти в каждую республику вошли автономные республики и области. В этих административных единицах были объединены народы с определенными историческими претензиями друг другу. В дальнейшем при отсутствии центральной администрации, партийного контроля и советской идеологии эти претензии превратились в открытые вооруженные конфликты. Малые народы союзных республик обвинили политических руководителей в умышленной ассимиляции, подавлении национальной культуры, фальсификации истории. Некоторые народы оказались разделенными между новоиспеченными независимыми республиками бывшего Советского Союза. Данная статья посвящена определению основных факторов национальной политики советского государства, которые спровоцировали межнациональную неприязнь. При анализе советской национальной политики основной акцент был сделан на формирование советских наций, построения национальных государств и переселенческую политику, депортацию народов советского государства. Основными источниками для данного исследования послужили материалы исторических источников и научных исследований. На основе сравнительного анализа сведений первичных источников было доказано, что почти

все проблемы, отраженные в Азербайджано-Дагестанских отношениях имеют тесную связь с национальной политикой Советского Союза.

Ключевые слова: депортация, федерализм, создание нации, национальные границы, национальные меньшинства

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.